



ENG QADIMIY JONZOTLARDAN - AMUDARYO KATTA KURAKBURUNI

Sattarova Xurshida Nurmatovna

“Termiz” davlat-muzey qo’riqxonasida ilmiy xodim

ARTICLE INFO

Received: 22th September 2023

Accepted: 28th September 2023

Online: 29th September 2023

KEY WORDS

Qilquyruq, sayoz, relik, morfologik, kariotipi, osteologik, endemic, Mezozoy, Kaynozoy, monofiletik, migratsiya.

ABSTRACT

Eng qadimiy jonzotlardan biri — Amudaryo katta kurakburuni butunlay qirilib ketish arafasida. Amudaryo katta soxta kurakburuni hozirgacha saqlanib qolgan jonzotlar ichida eng qadimiylardan biri hisoblanadi. Ushbu baliq turi xalqaro «Qizil kitob»ga «butunlay yo’q bo’lib ketish arafasidagi tur» maqomi bilan kiritilgan. Dunyoda faqatgina Amudaryo suvlarida uchraydigan ushbu baliq hozirda uni saqlab qolish uchun deyarli choralar ko’rilmayapti. Aksincha, ushbu baliq turi mahalliy xalq tomonidan muntazam ovlanib kelinadi va soxta kurak burunlar urug’iga mansub boshqa baliqlar kabi qirilib ketish arafasida.

Amudaryo katta kurakburuni yoki qilquyruq (*Pseudoscaphirhynchus kaufmanni*) — bakralar oilasiga (*Acipenseridae*) mansub butunlay yo’q bo’lib ketish arafasida turgan, Amudaryoning endemik relik turi. O’zbekiston va Turkmanistonda Amudaryoning o’rta va quyi oqimida uchraydi. Afg’oniston va Tojikistonda ham uchrashi taxmin qilinadi. Asosan daryoning nisbatan sayoz, osti qumli va loyqa suvlarida uchraydi. Ushbu tur Turkistonning birinchi general-gubernatori Konstantin Petrovich von Kaufman sharafiga nomlangan.

Amudaryo katta kurakburuni dastlab tashqi morfologik belgilariga ko’ra Shimoliy Amerika daryolarida uchrovchi kurakburunlar (*Scaphirhynchus*) urug’i bilan birgalikda *Scaphirhynchinae* kenja oilasiga birlashtirilgan edi. Amudaryo katta kurakburuni kariotipi 118-120 xromosomadan iborat bo’lib, u bakralarning kam xromosomal guruhiga mansub. Amudaryo katta kurakburuni va kurakburun bakra (*Scaphirhynchus platorhynchus*) genetikasi va kariotipini solishtirish asosida olib borilgan tadqiqotda ular orasida yaqqol ko’zga tashlanuvchi farqlar mavjud ekanligi va *Scaphirhynchinae* oilasi polifiletik kelib chiqishga ega ekanligi ma’lum bo’ldi. O’tkazilgan so’nggi morfometrik va osteologik tadqiqotlar asosida soxta kurakburunlar urug’i alohida mustaqil *Pseudoscaphirhynchinae* kenja oilasi sifatida ajratildi. Yaqinda amalga oshirilgan to’liq mitoxondrial genom asosidagi filogenetik tekshiruv ham soxta kurakburun (*Pseudoscaphirhynchus*) va kurakburun (*Scaphirhynchus*) urug’larining o’zaro monofiletik emasligini ko’rsatdi. O’zbekiston va Turkmanistonda Amudaryoning o’rta va quyi oqimida uchraydi. Afg’oniston va Tojikistonda ham uchrashi taxmin qilinadi. Uzunligi ingichka dumi bilan birgalikda 85 sm gacha, og’irligi 2 kg gacha yetadi. Ular chuchuk suv baliq’i hisoblanadi.



Bu Amudaryodagi endemik baliq turi hisoblangan, Amudaryo katta soxta kurakburuni. Ushbu baliq turi butun dunyo bo'yicha faqatgina Amudaryoda uchraydi. U bundan taxminan 200–150 mln yil avval paydo bo'lgan bo'lib, dunyodagi eng noyob baliq turi hisoblanadi. Ushbu turni o'rganish uchun yurtimizga tez-tez rus va amerikalik olimlar kelib turadi — Endemik turlar deb tarqalishi nisbatan kichik geografik hudud bilan cheklangan hayvonlar va o'simliklar oilalari, urug'lari, turlariga aytiladi. Olimlarning aytishicha, ushbu baliq turini Xorazmda mahalliy xalq baqra balig'i bilan adashtiradi. «Aslida baqra boshqa baliq, u mana shu kurakburunning eng yaqin qarindoshi bo'lgan, avval Orolida yashagan va dengiz qurishi bilan 1996 yilda Yer yuzidan butunlay qirilib ketgani rasman e'lon qilindi.

Bu baliq turlari «barcha baliqlarning bobokaloni», ya'ni eng qadimiy relik turlar hisoblanishadi. «Mezozoy erasida paydo bo'lgan. O'sha yerada paydo bo'lgan baliqlarning tana tuzilishi aynan shunga o'xshash bo'lgan. Hozirgi biz o'rgangan tana shaklidagi baliqlar keyinchalik Kaynozoy erasiga kelib paydo bo'lgan. Shuningdek, nega shu paytgacha ushbu baliq turining ko'paytirilishiga erishilmaganini izohladi. «Bu baliq doimiy migratsiya qiluvchi, katta maydonda yashashga moslashgan baliq. Qolaversa bular uchun yashaydigan daryoning suvi loyqa va tagi qumli bo'lishi kerak. Suvi tiniq, tagi qumli bo'lmagan daryolarda yashay olmaydi. Bizda hozir bu baliq yashashi mumkin bo'lgan yagona daryo faqat Amudaryo xolos. Qolgan daryolarimizga to'g'on qurib tashlangan. Baliqlarnig migratsiya qilish yo'li yopilgan.

Tashqi tuzilishi

Amudaryo katta kurakburuni boshqa bakralar ichida nisbatan kichik baliq bo'lsa ham, *Pseudoscaphirhynchus* urug'i vakillari ichida eng yirigi hisoblanadi. Uzunligi xivchinga o'xshash ingichka dumi bilan birgalikda 85 sm gacha, og'irligi 2 kg gacha yetadi. Dum suzgichining yuqori uchi ingichka, uzun xivchinga aylangan. Shu belgisi bilan boshqa urug'doshlaridan farq qiladi. Tumshug'i keng, uning uchida va yon tomonida 1-9 ta o'tkir uchli tikanlari bor. Ko'zlarining oralig'i va ensa qismida ham ana shunday 2 tadan o'tkir tikanlar bo'ladi. Og'zi boshining pastki qismida joylashgan, keng, mo'ylovlari silliq. Ko'zlari mayda. Cho'girlari soni orqa tomonida 10-15 ta, yon tomonida 28-40 ta, qorin tomonida 5-11 ta atrofida bo'ladi. Orqa suzgichidagi shu'lalar soni 25-37 ta, anal suzgichida esa 15-24 ta bo'ladi. Jabra qilchalari soni 13-20 taga yetadi. Amudaryo katta kurakburunining ikkita: nisbatan yirik, och tusli, kech voyaga yetadigan normal formasi va kichik, to'q rangli, erta voyaga yetadigan pakana formasi uchraydi.

Biologiyasi. Chuchuk suv balig'i. Amudaryo o'zanida yashaydi. Ilgari Orol dengizi qurimasidan avval ham dengizda yoki Amudaryo havzasidagi ko'llarda uchrashi qayd etilmagan. Amudaryo katta kurakburunining yosh vakillari mayda baliqlar va suvdagi hasharot lichinkalari bilan, voyaga yetgan vakillari esa asosan boshqa mayda baliq turlari bilan oziqlanadi. Dastlab olib borilgan 1960—1970-yillardagi tadqiqotlarda Amudaryo katta kurakburunining voyaga yetish davri 5-8 yoshli individlar orasida kuzatilgan bo'lsa (urg'ochilari erkaklariga nisbatan biroz kechroq voyaga yetadi), 1990-yillarda olib borilgan kuzatuvlarda 4 yoshli individlar orasida ham voyaga yetgan vakillari uchragan, tadqiqotchilar buni baliqlar yashash muhitidagi o'zgarishlar bilan bog'lash mumkinligini aytishadi. Amudaryo katta kurakburunining biologiyasi haqida yetarli ma'lumotlar mavjud emas. Shunday bo'lsada, mart va may oylari oralig'ida normal formadagi urg'ochilari 3100-36500 tagacha, pakana formadagi urg'ochilari esa 1000-2000 tagacha tuxum qo'yishi ma'lum. Ushbu



baliqlar faqat har 4-5 yilda bir marta tuxum qo'yadi deb ishoniladi. Tuxumlarini suv tubiga qo'yadi. Tuxumlari yopishqoq, qora, diametri 1,5-2,7 mm atrofida. Tuxumdan chiqqan lichinkalari loyqa suv tubida yashashga moslashgan. Yosh baliqlarning tumshug'ida tikanlari va dum qismidagi xivchinlari bo'lmaydi, ular baliq 6,5 sm bo'lganidan keyin paydo bo'ladi. Amudaryo katta kurakburunlari 14 yil atrofida yashaydi.

Ma'lum qilinishicha, ushbu baliq turini ko'paytirish ishlari so'nggi 15-20 yildan beri amalga oshirilmoqda, ammo o'tkazilayotgan birorta tadqiqot natija bermagan. Ushbu baliqlar sun'iy sharoitda hech qanaqasiga ko'paymayapti.

Biz bu baliqlarning tabiiy sharoitda qanday ko'payishi haqida deyarli hech narsa bilmaymiz, balki shu bois ham ularni sun'iy sharoitda ko'paytirishning uddasidan chiqqan olmayotgandirmiz, bilmadim. Dastlab tajribalar Moskvadagi zoopark tajriba laboratoriyasida o'tkazilgan, u yerda hech qanday natija bermagan, keyinchalik Xorazmda Ma'mun akademiyasida Rossiyalik va O'zbekistonlik olimlar birgalikda bu ishga yana urinib ko'rishgan, biroq yana hech qanday natija bo'lmagan. Shuningdek, Tojikistonda qilingan tajribalar ham muvaffaqiyatsiz yakunlangan. Mana shu bois ham bu baliqning tabiiy muhofazasini davlat o'z zimmasiga olib uni qo'riqlashi, muhofaza qilishi kerak.

Amudaryo katta soxta kurakburuni bilan birga soxta kurakburunlar urug'iga Sirdaryo kurakburuni (yoki filbo'yin) ham kiradi. Biroq ushbu tur 1960 yillardan beri qayd etilmagan va hozir qirilib ketgan bo'lishi mumkin.

Xulosa. Hurmatli vatandoshlar, mamlakatimiz hududida yashaydigan juda ham ko'plab noyob hayvon va o'simlik turlari bor. Ularni asrab-avaylash har birimizning fuqarolik burchimiz ekanligini unutmang. Bu turlar nafaqat biz, balki kelajakdagi avlodlarimizgacha ham yetib borishi lozim. O'ylaymanki, shu haqida ozgina bo'lsa ham o'ylab ko'rasiz. Amudaryo katta kurakburuni O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston Qizil kitoblariga kiritilgan. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (TMXI) qizil ro'yxatiga „Butunlay yo'q bo'lib ketish arafasidagi turlar“ (CR) maqomi ostida kiritilgan. Bugungi kunda ushbu baliqni ovlash mutlaqo taqiqlangan. Qizilqum, Surxon qo'riqxonalarida va Quyi Amudaryo biosfera rezervatining qo'riqlanadigan hududida muhofazaga olingan. 1998-yildan SITES ning II ilovasiga kiritilgan.

References:

1. O. Mavlonov. – Tuzatilgan va to'ldirilgan to'rtinchi nashri. -T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 208 b.
2. Ahmedov M.H., Oripov J., Zokirov I. Farg'ona vodiysining muhofazaga olingan hayvonlari. – Farg'ona, «Universitet» 2008. – 74 b.
3. OtaboevSh.T. «Inson va biosfera» T., 2004.
4. A.To'xtaev«Ekologiya». T., «O'qituvchi»,
5. Internet ma'lumotlari